

OBJET PETIT a: ЛІНГВІСТИЧНИЙ РАКУРС

МОРОЗОВА О. І.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Building on the recent developments in analyzing language within the cognitive / communicative methodological framework and J. Lacan's concept of *objet petit a* which is remarkably compatible with it, the author of the paper attempts to elaborate the theoretical underpinnings of the activity-based approach to language by considering a particular discourse formation, namely that of lying. It is argued that the essence of the latter is best captured by the intricate category of the "objective subjective" involving the change of the perspective of conceptualization of the situation.

Принимая во внимание достижения последних лет в области исследования языка с позиций когнитивно-коммуникативного подхода и привлекая созвучное его ключевым идеям понятие *objet petit a*, введенное Ж. Лаканом, автор статьи ставит перед собой задачу дальнейшей разработки теоретических основ деятельностного подхода к языку путем рассмотрения одного из дискурсных образований – лжи. Приводятся доводы в пользу того, что сущность лжи оптимальным образом отражает причудливая категория "объективного субъективного", в основе которой лежит изменение перспективы концептуализации ситуации.

Беручи до уваги досягнення останніх років у галузі дослідження мови з позицій когнитивно-комунікативного підходу та залучаючи співзвучне його ключовим ідеям поняття *objet petit a*, введене Ж. Лаканом, автор статті ставить перед собою завдання подальшої розробки теоретичних підвалин діяльнісного підходу до мови шляхом розгляду одного з дискурсних утворень – неправди. Наводяться аргументи на користь того, що суть неправди оптимальним чином відбиває дивовижна категорія "об'єктивного суб'єктивного", базована на зміні перспективи концептуалізації ситуації.

Цю статтю можна було б назвати й у більш звичний для лінгвіста спосіб, наприклад, "Про природу дискурсних (або когнітивно-комунікативних) утворень". Обрання зазначеного варіанту назви статті має метою не стільки заінтригувати читача, скільки одразу запобігти можливості непорозуміння, закоріненої в тому, що термінологічні прикметники "дискурсний / дискурсивний" та "когнітивно-комунікативний" набули сьогодні широкого розповсюдження (особливо серед східноєвропейських мовознавців) і відтак опинилися співвідносними з низкою підходів до вивчення лінгвістичних об'єктів. Деякі з цих підходів методологічно несумісні, й тому у сучасній лінгвістиці відчувається нагальна потреба в

удосконаленні термінологічного апарату опису відповідних понять, яка може бути задоволена або створенням нового терміна, або запозиченням відповідника із суміжних наук. Усвідомлюючи, що обрання другої альтернативи є лише тимчасовим "півзаходом", ми втім дотримуємося погляду, що для введення у науковий обіг життєздатного термінологічного новоутворення потрібно спочатку якомога повніше висвітлити зміст поняття, на позначення якого воно застосовуватиметься. Розв'язанню цього наукового завдання і присвячено статтю.

Запроваджений у психоаналізі Ж. Лаканом термін "*objet petit a*" (досл. "об'єкт маленьке *a*"; синонім – "об'єкт-причина бажання"), має, за висловом самого автора, статус математичного символу, що не піддається перекладу іншими мовами. Його специфічне змістове наповнення можна пояснити у такий спосіб: що для однієї людини є звичайною річчю/істотою, для іншої може бути осереддям бажань, тобто суб'єктивний погляд на об'єкт здатний змінити природу останнього, і це перетворення не можна пов'язати зі зміною жодної субстанціональної властивості об'єкта [Лакан 2004: Кн. XI]. За такого підходу об'єкт опиняється нерозривно пов'язаним із суб'єктом, оскільки "епістемологічний" вимір точки зору суб'єкта завжди відбиває "онтологічний" вимір у самому об'єкті [Жижек 2008: 23] (пор.: у Ж. Лакана – погляд суб'єкта завжди вже "вписаний" в об'єкт сприйняття у вигляді його "мертвої точки" [Лакан 2004: 106]; див. також: "принцип доповняльності" Н. Бора, "принцип повторного входження" (*reentry*) Н. Лумана, процедура "пояснювального розуміння" М. Вебера, концепція "погляду" М. М. Бахтіна, положення С.Л.Рубінштейна щодо неможливості існування об'єкта без суб'єкта).

Проте обмежитися лише цим аспектом розглядуваного поняття означає спростити його настільки, що воно постане позбавленим істотної частини свого змісту. Справа в тому, що *objet petit a* не є об'єктом у загальноприйнятому розумінні, тобто статичною річчю, а становить собою мінімальну відмінність, помітну лише при зміні перспективи розгляду об'єкта, тобто є подією. Таке – діяльнісне – тлумачення категорії об'єкта є

одним із виявів загальнонаукової методологічної настанови, що є відносно новою для лінгвістики, і тому на цьому питанні доцільно зупинитися детальніше.

Існує думка, що в мовознавстві, на відміну від природознавчих і точних наук, парадигмальні зміни не є радикальними: "Набуті у попередні періоди знання про мову не заперечуються і не відкидаються, а лише набувають нової оцінки. Різні парадигми ніби накладаються одна на одну і навіть співіснують, то ігноруючи одна одну, то зближуючись" [Кочерган 2003: 5; див. також: Безугла 2009: 3]. Це твердження, однак, справедливе лише в певних межах, оскільки "гуманний" [Жижек 2008: 160] синтез нових горизонтів знання та передуючих їм наукових істин можливий лише за умови їх спільного загальнометодологічного підмур'я, єдиного стилю мислення прихильників різних підходів. Виокремлення мови із сукупного об'єкта пізнання – дійсності – та виявлення її системної організації може здійснюватися у принципово різний спосіб, відповідно до якого розмежовуються репрезентаційний і діяльнісний стилі мислення [Барт 1989: 104; Фуко 2003: 49].

Репрезентаційна методологічна настанова у розумовому опануванні світу людиною ґрунтується на "дзеркальній" теорії пізнання [Культурологія 1998: 217], що домінувала в науковій думці протягом тисячоліть. Її основоположними принципами є, по-перше, двоїстість буття людини, яка виявляється в розмежуванні реального (осягненого чуттєвим сприйняттям) й ідеального (збагненого розумом) світів; по-друге, можливість "представництва одного в іншому і за посередництвом іншого" [Постмодернізм 2001: 651], тобто репрезентації. У філософії ця методологія відома під назвою об'єктивного реалізму, що постулює існування дійсності, незалежної від суб'єкта пізнання. Пропоненти об'єктивного реалізму дотримуються погляду, що свідомість суб'єкта пізнання лише "відбиває" дійсність, а утворений у такий спосіб ідеальний "відбиток" дійсності

(значення у класичному розумінні) конвенційно поєднується з мовною формою.

Чільною ознакою діяльнісного стилю мислення є зсув фокусу уваги дослідників із пояснення природи об'єктів пізнання (тобто реальності в класичному розумінні) на процес їх формування (тобто різноманітних форм події, що становить реальність у посткласичному сенсі). Якщо при репрезентаційному підході мова вважається засобом опису “передіснуючої” реальності, то при розгляді з позицій діяльнісного підходу вона постає як створюване у процесі взаємодії індивідуальної свідомості з іншими свідомостями середовище побутування суб'єкта. Отже, реальність, що переживається суб'єктом пізнання, насправді перебуває у царині мови. Змінюючи свою конфігурацію з кожним рухом думки, мовне середовище бере співучасть в усіх наших думках і вчинках [Базылев 2005: 99; Гаспаров 1996: 5].

Становлення діяльнісного стилю мислення у мовознавстві й є головною причиною посилення уваги лінгвістів до виявів дії суб'єктного чинника в мові та мовленні, звернення до вивчення дискурсу й концепту, комунікативної особистості в її етнокультурній, гендерній, віковій своєрідності тощо. Наголосимо, що тут є важливим не тільки добір об'єкта дослідження, але і спосіб його аналізу. Як зазначає Б.М.Гаспаров, діяльнісний підхід до мови набагато краще виявляє себе у критиці лінгвістичного позитивізму й раціоналізму, побудованій на загальних міркуваннях та окремих прикладах, ніж у дескриптивній реалізації своєї власної програми. Як наслідок, цей підхід досі не мав істотного впливу на стратегії опису та поняттєвий апарат лінгвістики, в яких і теоретична лінгвістика, і шкільна лінгвістична свідомість традиційно мислять феномен мови [Гаспаров 1996: 36]. Усвідомлюючи, що реалізація діяльнісної програми у мовознавчих студіях є масштабним проектом, який потребує об'єднання зусиль багатьох дослідників, обмежимося наведенням невеличкого фрагмента аналізу з позицій діяльнісного підходу одного з об'єктів, що класична лінгвістика вилучала зі сфери своєї компетенції, – неправди (рос. лжи).

Неправда створює багато парадоксальних ситуацій, пояснити які можна лише через припущення, що вона є водночас і висловленням, що несе інформацію, і намаганням мовця ввести співрозмовника в оману (пор. у квантовій механіці: випромінювання є одночасно і потік електронів, і хвиля). На відміну від об'єктів предметного світу, неправда належить до реальності символічної, цілком залежної від особливостей людської свідомості, характеристик конкретного інтелекту. Уявлення про те, що таке неправда, мають усі люди, але індивіди можуть мати різні погляди на те, що слід вважати неправдою, і навіть одна та сама людина, кваліфікуючи висловлення співрозмовника як неправдиве, може у різних ситуаціях виходити з різних міркувань. Усе це, а також відсутність об'єктивних критеріїв, на підставі яких можливе вичерпне визначення неправди, є підставою для того, щоб уважати її *objet petit a*.

Концептуалізація висловлення, в якому дійсний стан речей подано мовцем у навмисно викривленому вигляді, значною мірою залежить від характеру комунікативної ситуації, насамперед, від суб'єкта, який сприймає зміст цього висловлення. На його позначення у сучасній лінгвістиці застосовуються терміни "концептуалізатор", "інтерпретатор", "суб'єкт рефлексії", "суб'єкт сприйняття", або "спостерігач" [Кравченко 2006: 286]. Власне кажучи, останній осмислює не зовнішню стосовно себе ситуацію, в якій адресант промовляє висловлення, зміст якого є хибним, а ситуацію інтерпретації власного когнітивного і комунікативного досвіду сприйняття змісту висловлення, що не відповідає, на його думку, дійсному стану речей. Залучення суб'єкта рефлексії до концептуалізованого об'єкта робить неправду антропоморфним утворенням, яке дуже легко перетворюється на інші сутності у ситуативному контексті. Розглянемо, в якій спосіб це може відбуватися.

Комунікативна ситуація, згідно з Е.Гофманом, має таку характеристику, як тональність (*key*), що визначається як конвенції, котрі трансформують певний вид діяльності, вже значущий у термінах первинної фреймової

структури, у щось інше, модельоване на цій основі, що сприймається комунікантами як відмінна сутність [Goffman 1986: 43-44]. Тональність, таким чином, визначає, як люди розуміють те, що відбувається.

Неправдиві висловлення у так званій базовій тональності (*basic key*) [там само: 48], чільною ознакою якої є намір мовця увести співрозмовника в оману, звичайно концептуалізуються спостерігачем як неправда. Проте тональність неправдивого висловлення може зазнавати змін, пов'язаних із підпорядкуванням стратегічної мети мовця (обману) іншій меті, що за своєю спрямованістю є не егоцентричною, а реляційною, зв'язкоформуючою (*bond-binding*) [там само]. До неправдивих висловлень зі зміненою тональністю, чи модифікацій неправди, відносимо ввічливість, жарт, іронію, образність та вигадку.

Увічливість, що є одним із найпоширеніших способів зміни тональності неправди, ілюструє такий приклад: *'How is the baby, Mrs Martinez?' 'Always asking for you.' This seemed unlikely* (S. Fitzgerald). Іntenція адресанта ввести адресата в оману підпорядкована тут меті підвищення "соціального обличчя" останнього, що свідчить на користь тлумачення висловлення *Always asking for you* як прояву ввічливості. Проте увага адресата, як виявляється далі, спрямована на фактичну відповідність змісту висловлення дійсному стану речей (*This seemed unlikely*), що вказує на підвищену ймовірність тлумачення висловлення адресанта у цій ситуації як неправди. Цей приклад, таким чином, ілюструє випадок множинної, "рухливої" концептуалізації ситуації промовляння висловлення, зміст якого є хибним.

Жарт також є різновидом зміни тональності неправдивого висловлення, що може використовуватися мовцем для введення співрозмовника в оману, наприклад: *I staggered from the bank <...> bearing the basket upon my shoulder, and ran full tilt into Mrs. Pascoe, a daughter on either side. 'Good gracious, Mr. Ashley,' she remarked, 'you appear well loaded.' <...> (a) 'You observe me fallen on evil days,' I said to her. (b) 'I am sunk so low that I needs must sell cabbages to Mr. Couch and his clerks. Repairing the roof at home has well nigh ruined me, and*

I am obliged to hawk my produce about the town. 'She stared at me, her mouth agape, and two daughters opened their eyes wide. 'Unfortunately,' I said, (c) *'this basketful that I have here is due to another customer. Otherwise I would have pleasure in selling you some carrots. But in future, when you lack vegetables at the rectory, remember me'* (D. Du Maurier). У наведеному фрагменті зміст висловлень мовця (Філіпа Ешлі) суперечить стану справ, добре відомому його співрозмовниці (місіс Паско): Філіп походить із заможної родини й, досягнувши через два тижні повноліття, він вступить у володіння родинною спадщиною. Його висловлення (a, b, c), що в доволі очевидний спосіб перекручують справжній стан речей, за таких обставин можуть бути розцінені лише як жарт. Підтвердженням цього є те, що він також змінює свою мовленнєву ідентичність (характерні для усної мови представників нижчих соціальних щаблів граматичні помилки *I needs must sell cabbages* та лексичні одиниці *nigh, to hawk*). Проте на метакommунікативному рівні цей жарт не такий вже невинний: Філіп намагається відвернути увагу допитливої місіс Паско від того, що саме він несе у важкому кошику, не вдаючись до допомоги слуг (це фамільні коштовності, які він узяв із банку, формально не маючи на це права). Таким чином, жарт у цьому разі зближується з неправдою, оскільки спрямований не тільки на розважання співрозмовника, але й на введення його в оману.

Іронія є різновидом зміни тональності неправдивого висловлення, що відрізняється від жарту на рівні цілеполягання, наприклад: *"I already told you I'm an engineer, here to study ways to prevent the place from sliding into the sea."* *"This is solid rock, Jeff."* *"Then I'm lying," he said caustically* (R. Pilcher). У цьому прикладі мовець, намагаючись виплутатися зі скрутної ситуації викриття в неправді, вдається до так званого "парадоксу брехуна", що спостерігається в ситуації, коли мовець стверджує, що він говорить неправду. Невербальний сигнал іронії (*said caustically*) підсилює ймовірність того, що мовець говорить правду, хоча це насправді не так. У цьому випадку міра концептуалізаційної невизначеності є дуже високою.

Модифікацією базової тональності неправдивого висловлення може бути й образність, яку ілюструє такий фрагмент: *'You could have knocked me down with a feather.,' said Lady Abbot, quite untruly. The feather had not been grown by bird that could have disturbed her balance for an instant* (P.Wodehouse). Цей приклад наочно демонструє близькість метафори й неправди. Метафоричний вираз за звичайних обставин не кваліфікується як неправда, адже метою концептуального переносу є подання ознак об'єкта в новому ракурсі. Однак у розглядуваному випадку у фокусі уваги спостерігача опиняється буквальне значення виразу *You could have knocked me down with a feather* (Ви мене пір'ячком могли б збити з ніг – здивування), про що свідчить коментар оповідача *quite untruly* (що було зовсім не так). Буквальна інтерпретація змісту цього фразеологізму, значення якого утворене шляхом метафоричного мапування, профілює ознаку "огрядність".

Метафора має потенціал для маніпулювання свідомістю адресата, і це нерідко використовується в рекламі, де фактичне перекозчення фактів є юридично забороненим, наприклад: (a) *'Want to feel 21 again?' Let's talk.* (b) *Turning back time has become a reality. More than a moisturizer and far beyond other anti-aging creams, retroactive is like nothing you've used before* (RETROACTIVE CREAM). У цьому прикладі наведено текст реклами крему для обличчя. Вислови (a) та (b) ужито в переносному сенсі, але, апелюючи до природного бажання кожної жінки мати молодший і привабливіший вигляд, вони спонукають представниць цільової групи цієї реклами до буквальної інтерпретації, що призводить до самообману.

Своєрідним випадком зміни тональності неправди є й вигадка, чи байка (рос. враньє). У вигадці мета ввести співрозмовника в оману підпорядкована меті розважити його шляхом апеляції до фантазії, навіть у певному сенсі художності, наприклад: *For his longer holidays, Pym was obliged to treck over Cherry's vast estates with Sefton Boyd, listening to ever more awful stories about the great public school of which he would soon become a member: (a) how new boys were tied into laundry baskets and flung down flights of stone stairs. (b) how*

they were harnessed to pony traps with fish-hooks through their ears and made haul the prefects round school yard. (c) 'My father's gone to prison and escaped,' Pym told him in return. (d) 'He's got a pet jackdaw that looks after him.' He imagined Rick in a cave on Dartmoor, with Syd and Mary taking him pies wrapped in

a handkerchief while the hounds sniffed his trail. (e) 'My father's in the Secret Service,' Pym told his another time. (f) 'He's been tortured to death by the Gestapo but I'm not allowed to say. (g) His real name is Wentworth.' Having surprised himself by this pronouncement Pym worked on it. A different name and a gallant death suited Rick excellently. They gave him the class Pym was beginning to suspect he lacked (J. Le Carré). У фрагменті наведено розмови двох друзів (Сефтона та Піма). Сефтон уже є учнем престижної приватної школи, а Пім тільки зарахований туди. Сефтон вигадує жахливі історії, пов'язані з “ініціацією” нових учнів (a, b), не тільки для того, щоб підвищити свій статус в очах співрозмовника (хоча й цей елемент, безсумнівно, присутній), а також з метою цікаво провести час, розважаючи себе та співрозмовника байками. Вигадки Піма (c-g), у свою чергу, спрямовані на підвищення власного статусу. Для цього він намагається підняти авторитет свого батька шляхом створення навколо його особи атмосфери незвичайності й таємничості. Жодна із ситуацій (a-g) не має референта в реальному світі. Вигаданий світ створюється мовцем тоді, коли він відчуває, що реальний світ не є цікавим, тобто досить драматичним, пригодницьким, таємничим тощо. Вигадка, таким чином, задовольняє емоційні потреби людей у почуттях такого роду, являючи собою свого роду психічний аналог роману чи кіносеріалу. Отже, її кваліфікація як неправди також становить концептуалізаційну проблему, вирішення якої цілком залежить від спостерігача.

Завершуючи розгляд різновидів зміни тональності неправди, спинимося на проблемі співвідношення останньої з фікціональністю, або художністю, сигналом якої є традиційні жанрові ознаки літературних творів. Проблема їхнього співвідношення неодноразово була предметом наукового вивчення

(огляд наведено в [Mogozova 2000]). Ми вважаємо, що фікціональність не є зміною тональності неправди, тому що художній твір – це один з “можливих світів” зі своїми власними координатами, до яких входять свої правда та неправда, що постають як концентровані, переломлені свідомістю автора.

Підводячи підсумок розгляду прикладів, зазначимо, що ввічливість, жарт, іронія, образність та фантазія є різновидами неправди зі зміненою тональністю, у яких ціль мовця ввести співрозмовника в оману підпорядковується реляційній, конвенційній меті. Вони базуються на єдиному когнітивному механізмові співвіднесення двох ментальних просторів. У неправді у базовій тональності один з них приховується від адресата. За умови зміни тональності адресат має доступ до обох. Неправда зі зміненою тональністю може експлуатуватися мовцем для введення слухача в оману. Адресант при цьому використовує близькість кооперативного та некооперативного контекстів. Зміна тональності неправди, таким чином, є метакомунікативним засобом підвищення невпевненості слухача стосовно істинних почуттів та думок мовця. Це створює значні концептуалізаційні проблеми для залученого до ситуації інтерпретатора, який перебуває у стані когнітивної невизначеності. Як свідчить наведений вище аналіз прикладів, цей стан, що характеризується постійним коливанням свідомості інтерпретатора між декількома альтернативами концептуалізації, не є чимось надзвичайним для людської комунікації, що вказує на необхідність поглибленого дослідження мовленнєвої свідомості *online*, у процесі спілкування комунікантів у плинному часі.

У теоретичному плані важливо підкреслити, що неправда становить собою дивовижну категорію "об'єктивного суб'єктивного", змістом якої є те, в який спосіб висловлення дійсно, об'єктивно виявляється спостерігачеві. Неправда належить до виміру, який неможливо звести до жодного зі членів дихотомії "мова – мовлення", являючи собою дискурсне утворення, подію концептуалізації, невловимий тенетами репрезентаційного стилю мислення *objet petit a*.

ЛІТЕРАТУРА

- Базылев В.Н.* (2005). Несистемно-теоретический подход к языку // Вопросы когнитивной лингвистики. – №3. – С. 97-107.
- Барт Р.* (1989). Избранные работы. Семиотика, Поэтика. – М.: Прогресс.
- Безугла Л.Р.* (2009). Когнітивно-прагматичні характеристики імпліцитних смислів у німецькомовному дискурсі : Автореф. дис. доктора філол. наук / КНУ імені Тараса Шевченка.
- Гаспаров Б.М.* (1996). Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. – М.: Новое литературное обозрение.
- Жижек С.* (2008). Устройство разрыва. Паралаксное видение. – М.: Европа.
- Кочерган М.П.* (2003). Стан і перспективи сучасного мовознавства // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – Т. 6, №1. – С. 5-18.
- Кравченко А.В.* (2006). Является ли язык репрезентативной системой? // *Studia Linguistica Cognitiva*. – М.: Гнозис. – Вып. 1: Язык и познание: методологические проблемы и перспективы. – С. 135-156.
- Культурология. XX век.* (1998). В 2-х т. – СПб.: Университетская книга, 1998. – Т.1.
- Лакан Ж.* (2004). Семинары. – М.: Гнозис, Логос. – Кн. 1.
- Постмодернизм* (2001). – Минск: Интерпрессервис.
- Фуко М.* (2003). Археологія знання. – К.: Основи.
- Эко У.* (1998). Отсутствующая структура. Введение в семиологию. – М.: Петрополис.
- Buller D.B., Burgoon J.K., White C.H. et al.* (1994). Interpersonal deception VII: Behavioral profiles of falsification, equivocation, and concealment // *Journal of Language and Social Psychology*. – Vol. 13, №4. – P. 366-395.

Goffman E. (1986). *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. – Boston: Northeastern University Press.

Morozova E.I. (2000). Deception, lying, and fiction // *The USSE Messenger*. – Vol. 1. – P. 54-62.